

T.e.d., prof. İsgəndərov Anar
Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK RESPUBLİKA – AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

Açar sözlər:	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi.
Keywords:	Azerbaijan Democratic Republic, Congress of Caucasus Muslims, All-Russian Assembly of Delegates, Azerbaijan's State Independence.
Ключевые слова:	Азербайджанской Демократической Республика, Конгресс мусульман Кавказа, Всероссийская Ассамблея Делегатов, государственная независимость Азербайджана.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında «İstiqlal bəyannaməsi» qəbul etdi. Milli Şuranın 24 səsə (iki nəfər – Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər bəy Axundov bitərəf qaldı) qəbul etdiyi qərar və altı bənddən ibarət «İstiqlal bəyannaməsi», yaxud «Misaği-milli» (əqdnamə) Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiyaya aktı – «İstiqlal bəyannaməsi»nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu. Bu hüquqi və siyasi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilmiş, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin həddləri müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapanmışdır. «İstiqlal bəyannaməsi»ndə demokratik dövlətə məxsus atributların – hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmsil edilməsi, bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. «İstiqlal bəyannaməsi» Azərbaycan millətinin millət-mədəniyyət statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa – millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafı məlumat verildi.¹

«İstiqlal bəyannaməsi»ni qəbul edən Milli Şura Azərbaycan hökumətini təşkil etməyi bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. İlk hökuməti «Müsavət», Müsəlman sosialist bloku, «Hümmət», «İttihad» və bitərəflərdən ibarət 9 nazir təmsil edirdi.

Cənubi Qafqazın özünü müstəqil elan etmiş üç dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan və Ararat (Ermənistan) Respublikasının nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq iyulun 4-də ayrı-ayrılıqda müqavilə imzaladılar. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacınski imzaladılar. Müqavilənin şərtləri Ararat (Ermənistan) Respublikası və Gürcüstan üçün çox ağır idi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında isə «daimi sülh və dostluq münasibətlərini» bərqərar edirdi. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq, Osmanlı hökumətinin hərbi naziri Ənvər paşa ilk yardım kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə 2 milyon türk lirası həcmində kredit ayırmışdı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində olan Osmanlı Dövləti ordusunun ehtiyaclarına hər ay 50 min lirə xərclənirdi. Bununla yanaşı, Ənvər paşa İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündə Azərbaycan milli ordusunun təşkil edilməsinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişdi.²

1918-ci il iyulun 16-da Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətin Gəncəyə köçməsi ilə əlaqədar milli qüvvələr arasında mübarizə kəskinləşdi. Milli Şuradan kənarda qalan burjuva-mülkədar dairələrinin məhdud dünyagörüşlü mürtəcə hissəsi Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində olan ordusunun başçısı Nuru paşanın vasitəsilə Milli Şuraya hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd etdilər. Şimali Azərbaycanın Omanlı Türkiyəsinə ilhaq edilməsinin tərəfdarı olan bu dairələr Milli Şuraya qarşı fəal kampaniya aparırdı. Gəncədə yerləşən Qafqaz-İslam ordusu komandanlığı ilə milli qüvvələr arasında münasibətlər gərgin bir şəkildə aldı. Nuru paşanın müstəqilliyini elan etmiş dövlətin daxili işlərinə qarşıaraq F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumətə etimadsızlıq gös-

tərməsi siyasi böhranla nəticələndi. Mövcud siyasi böhranı aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində olan Osmanlı dövləti qoşunları rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında güzəştli bir qərar qəbul olundu: Milli Şura buraxılır, ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli Xan Xoyski kabinetinin əlində cəmləşir. İyun böhranı nəticəsində fəaliyyəti müvafiq olaraq dayandıran Milli Şura öz tarixi missiyasını – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini çox çətin və mürəkkəb bir mərhələdə qoruyub saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirdi. İyunun 17-də axşam Gəncədə F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət təşkil edildi. İyunun 19-da Azərbaycanca yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, hökumət bütün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. İyunun 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi. Almanların Bakı neftinə xüsusi maraqları olduğundan Bakının tutulmasına mane olmaq məqsədilə Osmanlı Ordusunun beşinci diviziyasının Gürcüstan dəmiryolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdilər. Ona görə də Qafqaz diviziyası Mürsəl paşanın rəhbərliyi ilə Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur oldu. Şimali Azərbaycan əhalisi Osmanlı qoşunlarını böyük sevinc ilə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdilər.

Osmanlı Ordusunun beşinci piyada diviziyası və general Ə.Şixlinskiyin başçılıq etdiyi müsəlman millı korpusu əsasında Qafqaz-İslam ordusu təşkil edildi. Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya türklərdən və azərbaycanlılardan ibarət 18 min əsgər və zabit daxil idi.

Qafqaz-İslam ordusu vasitəsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz hakimiyyətini tezliklə yerlərdə yaya bildi, ucqarlarda dövlət orqanları yaratmağa başladı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin başçıları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini bələkdə ikən bölgəni yollar arayrdılar. Hələ Gəncə üzərinə yürüşə başlamazdan əvvəl Leninin tapşırığı ilə Şaumyan türk qoşunlarının Şimali Azərbaycana yolunu bağlamaq üçün Gürcüstan hökumətinin başçısı Jordaniyaya müraciət etdi. Şaumyan Jordaniyaya vəd edirdi ki, əgər Gürcüstan türk qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasa, Sovet Rusiyası onun müstəqilliyini tanıyacaqdır.

Şimali Azərbaycanın mərkəzi Bakı şəhəri və onun ətrafında Sovet Rusiyasının hərbi siyasi və maliyyə yardımı ilə şərqində kommunist diktaturası yaranan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Cənubi Qafqazdakı milli hərəkəti boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Tamamilə erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhalisinə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başlandı. İyunun 12-də Kürdəmiri işğal edən Bakı Soveti qüvvələri Göyçaya yaxınlaşdılar. İki həftədən çox davam edən qanlı döyüşlər Osmanlı Türkiyəsinin göndərilən əlavə qüvvələrin və Azərbaycan könüllülərin hesabına Qafqaz-İslam ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Qafqaz-İslam ordusunun Göyçay ətrafındakı qələbəsi Şimali Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şəərəfli mücadilədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı Soveti qoşunlarının əlavə ağır zərblər vuruldu ki, onlar bir daha özlərinə gələ bilmədilər. Qafqaz-İslam ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. İyulun 20-də bu istiqamətdə mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı şəhəri azad edildi. İyulun sonunda S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti istefa verməyə məcbur oldu. 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda eser, menşevik və daşnaklardan ibarət «Sentrokaspi» diktaturası adlanan müvəqqəti bir qurum yaradıldı. İngilislərin Bakıya çağırılması da «Sentrokaspi» diktaturasını xilas edə bilmədi. Qafqaz-İslam ordusu sentyabrın 15-də Bakı üzərinə həlledici hücumla başladı. Şəhər böyük müqavimət hesabına alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakı şəhərinə köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz-İslam ordusu 4 min əsgər və zabit şəhid verdi.³

Şimali Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən daha çox dünyanı lərzəyə gətirən birinci dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi. İki hərbi qruplaşma arasında gedən imperialist müharibəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz mənafeyi baxımından Osmanlı dövlətinin qalib gəlməsini arzulayırdı. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan edirdi. Osmanlı Türkiyəsi ilə Antanta dövlətləri arasında 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə görə məğlub sayılan Osmanlı qüvvələri Bakını tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulma-

sına mane olmamalı, Cənubi Qafqaz dəmir yolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. İranın Ənzəli limanında yerləşən ingilis hərbi hissələri müttəfiqlər adından Bakını tutmalı idi. Ənzəliyə danışıqlar aparmaq üçün gələn Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti ingilis hərbi hissələrinin komandanı general Tomsona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində daxil olmaqdan əvvəl AXC-ni tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif etdi. Lakin general Tomson bu təklifi rədd etdi və bildirdi ki, «Azərbaycan Respublikası türklərin intriqası nəticəsində yaranmışdır və xalq arasında heç bir dayağa malik deyildir. Bir halda ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o halda hər şeyi yerində yoxlayıb, buna münasib də qərar verərik. Müttəfiqlər dağıtmaq üçün yox, qurmaq üçün gəliblər». V.Tomson bəyanat vəfərək elan etdi ki, noyabrın 17-si səhər saat 10-a qədər Bakı şəhəri Azərbaycan və türk ordularından təmizlənməlidir: Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcəkdir, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nəzarəti altına olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmış, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, bütün idarə və təşkilatlar bəzi dəyişikliklərlə fəaliyyət göstərəcəklər. General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, ingilislər şəhər polisində rəhbərlik edəcək, şəhər duması yenidən azad fəaliyyətə başlayacaq, Azərbaycan Paris sülh konfransında milli müqəddaratını təyin etmə prinsipi əsasında iştirak edəcək, L.Çiçeraxov və onun dəstələri Böyük Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı erməni dəstələri şəhərə buraxılmayacaqlar.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənzəli danışıqları əhəmiyyətsiz olmadı. Ən əsası ona görə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında iştirak edəcəyi, Bakıya erməni hissələrinin daxil olmayacağı barədə general Tomson öz üzərinə təəhhüdlər götürdü.

Noyabrın 17-də Tomsonun hərbi dəstələrinin Bakıya gəlişini şəhər əhalisi eyni cür qarşılamadı. Rus və erməni milli şuralarının tərəfdarları sevinc içərisində idilər. Çiçeraxov təyyarələrdən «Rusiya vətəndaşlarına» adlı intibahnamələr səpir, xristian əhalisini Bakının «Ana vətənə qovuşması» münasibəti ilə təbrik edirdi. General Tomsonun da iki gün sonra yaydığı bəyannamə eyni ruhda idi. General Çiçeraxov daha irəli gedərək qurama «Qafqaz-Xəzər» hökuməti yaratdı, Bakıda çevrilmiş təşkil etmək üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bakıdakı erməni və rus milli şuraları A.Çiçeraxovun gəlişi ilə bağlı belə bir şeyə yayırdılar ki, guya Azərbaycan deyilən yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Çiçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz edilə bilər. Milli Şura hazırkı fəvqəladə şəraitdə Mütəssisələr Məclisinin çağırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar özünü parlamentə çevirməyi qərara aldı. Qanunların hazırlanması üzərində işləyən müvafiq komissiyanın Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun layihəsi Milli Şura tərəfindən 1918-ci il noyabrın 20-də qəbul edildi.

Noyabrın 16-da Milli Şura beş aylıq fasilədən sonra yenidən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti təhriki hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşdı. Parlament açılanadək onun funksiyasını Milli Şura yerinə yetirirdi. Parlamentin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalarda seçilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı, milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak icmasının hərsi üçün 1 yer, Həmkarlar ittifaqı şurası və Neft sənayeçiləri İttifaqı üçün 3 yer nəzərdə tutulmuşdu. Respublika ərazisində yaşayan bütün xalqların və hər iki cinsdən olan vətəndaşların seçki hüququ təsbit edildi. Azərbaycan bütün Şərqdə qadınlara seçki hüququ verən ilk dövlət oldu.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti təntənəli iclasla açıldı. F.X.Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi. Ciddi müzakirələrdən sonra Türkiyədə danışıqlar aparən Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, H.Ağayev sədrin birinci müavini, R.Vəkilov isə katib seçildilər. Parlamentin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri yeni hökuməti təşkil etmək idi. Hökumətin təşkilı yenidən F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da hökumətin tərkibi elan edildi. Koalisiyon hökumətin tərkibində 3 nəfər rus var idi, ermənilər isə onlara təklif olunan 2 nazir kürüstündən imtina etdilər.⁴

Yeni hökumətin təşkilindən iki gün sonra dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V.Tomson elan etdi ki, F.X.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətinə yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir. General V.Tomsonun rus Milli Şurasına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tanımaq təklifi bu qurum tərəfindən qəbul edilmişdir.

Çiçeraxovun dəstəsinin dövlət çevrilişi cəhdinin üstü açıldıqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin tələbi ilə general V.Tomson «Qafqaz-Xəzər» hökumətinə qanundan kənar elan edib, 48 saat müddətində Bakıdan uzaqlaşdırdı, daha sonra isə erməni hərbi hissələri tərkisilah edilib buraxıldı.

Bələliklə, 1918-ci ilin dekabrından etibarən ingilis komandanlığı Bakıda qoyulan məhdudiyətləri təcridən azaltmağa başladı: Azərbaycan polisi, su nəqliyyatı və neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət ləğv olundu. 1919-cu ilin aprelinə Bakıda ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə əlaqədar Gəncədə təşkil olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusunun ilk alayı paytaxta daxil oldu və xalq onu təntənə ilə qarşıladı.³

1919-cu ilin apreldən başlayaraq ingilislər Paris sülh konfransının şərtlərinə uyğun olaraq Qafqazı tərk etməyə başladılar və bu proses avqustun ortalarında başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruyub bildi, həm də ingilis komandanlığının şəhərin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağa nail oldu. Lakin ingilislərin Bakını tərk etməsi, bir tərəfdən, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirirdisə, digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının keçmiş imperiyası əvvəlki sərhədlər çərçivəsində bərpa etmək istəyini sürətləndirdi. Qafqazda yaranmış müstəqil dövlətlər arasında mövcud olan ziddiyyətlər, ilk növbədə ərazi-sərhəd məsələlərindəki ziddiyyətlər xarici təhlükəni reallaşdırırdı.

1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və Ararat (Ermənistan) Respublikası nümayəndələrinin iştirakı ilə Qafqaz konfransı işə başladı. Konfransda siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələləri, eləcə də sərhəd problemləri müzakirə olundu. Konfransın gedişində bu ölkələr arasında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı kəskin ziddiyyətlərin mövcud olması məlum oldu. Keçmiş çar generalı Denikinın könüllü ordusunun Dağıstana hücumu ilə konfrans öz işini dayandırmağa məcbur oldu.

«Vahid və bəhlünməz Rusiya» sərhədlərini bərpa etmək iddiasında olan Denikin 1919-cu ilin yazında Dağıstan Dağlılar Respublikasına soxularaq Dərbəndi işğal etdi. Çar generalının Azərbaycana təcavüzkar niyyətdə olduğu aşkara çıxdı. Parlamentin fəvqəladə iclasında qəbul olunmuş qərara əsasən sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bütün hakimiyyət onun ixtiyarına keçdi.

Denikin təhlükəsi Gürcüstan da ciddi narahat etdiyindən iyunun 16-da Gürcüstanla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında hərbi müdafiə paktı imzalandı. Bu paktı görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstanın istiqlaliyyətinə və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olunduğu təqdirdə onlar bir-birinə hərbi yardım göstərməli idilər. Üç il müddətinə bağlanan hərbi paktı Ermənistan iki həftə ərzində qoşula bilirdi. Lakin Ararat (Ermənistan) Respublikası Denikinlə gizli müqavilə imzalamağı daha üstün tutdu. Hərbi paktı görə Azərbaycan Xalq hökuməti Gürcüstandan 12 kiçik top, 12 dağ topu, 24 pulemyot, 3 min beşəçılan tüfəng, 211 qılnc, 795 nizə və s. hərbi ləvazimat aldı.³

I Dünya müharibəsi 1918-ci ilin noyabrında başa çatdı, onun nəticələrini reallaşdırmaq uzun bir vaxt tələb edirdi. Qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün tam səlahiyyətli və geniş hüquqlara malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşova tapşırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında iştirak etməkdə əsas məqsədi dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasına nail olmaq idi. Konfransda iştirak etmək üçün 1919-cu ilin yanvarından icazə gözləyən Azərbaycan nümayəndə heyəti üç aylıq gərgin diplomatik-siyasi mübarizədən sonra ingilislərin köməyi ilə mayın əvvəllərində Parisə gedib çıxma bildi. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Wilson qəbul etdi. Wilson təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

yanarın tarixi, onun bir ildə azadlıq yolunda verdiyi qurbanlardan bəhs olunurdu. Memorandumda göstərilirdi ki, bu mübarizədə Şimali Azərbaycanın iki şəhəri və 500 kəndi dağıdılmış, 150 min nəfərə qədər sakini qurban getmişdir. Təkcə İrəvan quberniyasında qısa bir müddət ərzində 200 müsəlman kəndi yandırılmış və 200 min nəfər müsəlman evsiz-əşiksiz qalmışdır. ABŞ prezidentindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlalıyyətinin tanınması, Vilson prinsiplərinin (1. Hər bir millət öz xarakterindəki intellektual və mənəvi-dini xüsusiyyətlərinə görə seçilməlidir; 2. Hər bir millət öz taleyini müəyyən etməyə qadir olduğunu göstərməlidir; 3. O, öz xərclərini ödəmək üçün iqtisadi, təbii və maliyyə vasitələrinə malik olmalıdır; 4. O, özünü xarici təcavüzdən qoruya bilməlidir; 5. O, tabe olduğu ölkənin hökumətinin zülmündən əziyyət çəkmiş olmalıdır) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə aid edilməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-ın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi sahədə yardım göstərməsi, ABŞ-la Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi məsələlərində Azərbaycan nümayəndə heyətinə kömək göstərilməsi xahiş olunurdu. Lakin erməniparast V. Vilson Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətini soyuq qarşıladı, nümayəndə heyətinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi, Millətlər Cəmiyyətinin mandatı ilə böyük dövlətlərdən birinin bu konfederasiya üzərində qəyümlüğünü qəbul etməyi məsləhət gördü. Konfederasiya məsələsinə Azərbaycan və qismən də gürcü nümayəndə heyəti müsbət yanaşırdı. Bu işin reallaşmasına əngəl olan isə erməni nümayəndə heyətinin pozuculuq fəaliyyəti idi. Ermənilər Paris sülh konfransı rəhbərliyindən tələb edirdilər ki, birinci dünya müharibəsinin Antantının xeyrinə qələbə ilə başa çatmasında onların böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, qalib dövlətlər «Böyük Ermənistan»ın yaradılmasında ermənilərə yardımçı olmalıdırlar. Guya Qafqazda rus ordusunun tərkibində 180 min, Avropada isə 15 min erməni könüllüsü müttəfiqlərin «müqəddəs işi» uğrunda mübarizə aparmışdır. Ermənilər Osmanlı Türkiyəsinin 7 şərq vilayəti, İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının cənubunu və Qars torpaqlarından ibarət böyük bir ərazini tələb edirdilər. Bundan əlavə ermənilər 19 milyard frank həcmində müharibə təminatı almaq istədiklərini də gizlətmirdilər. Yeri gəlmişkən, ermənilərin bu əsassız iddialarını Paris, London, xüsusilə də Vaşinqton qızğın müdafiə edirdi.⁵

Erməni millətçilərinin «Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» planına Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan torpaqları da daxil idi. 1918-ci ilin yazında təkcə Sisiani mahalında 50 min müsəlman evsizindən qovulmuş, 115 kənd dağıdılmış və yandırılmış, 10038 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı. Onlardan 7729 nəfəri (3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq) məhv edilmiş, 2309 nəfəri isə (1060 kişi, 764 qadın və 485 uşaq) şikəst edilmiş, qəzanın azərbaycanlı əhalisinə üst-üstə bir milyard manat maddi ziyan dəymişdi.¹

1918-ci ilin yazında Andranik 800 nəfərlik quldur dəstəsi ilə Naxçıvan bölgəsinə hücum keçdi. Yerli əhaliyə kömək məqsədilə həmin il avqustun 7-də türk paşası Kazım Qarabəkir Naxçıvana daxil oldu. Bununla da erməni-daşnak qüvvələrinin Naxçıvan torpaqlarındakı özbaşınalığına son qoyuldu. Mudros barışıqından sonra Osmanlı qüvvələri noyabrın 11-də Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Yerli əhali erməni təcavüzündən qorunmaq üçün 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1919-cu ilin martına kimi fəaliyyət göstərən Araz-Türk Respublikası Naxçıvan bölgəsinin ermənilərin işğalı altına keçməsinə imkan vermədi.⁶

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsi üçün ciddi tədbirlər gördü. 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi.

Ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına yiyələnmək cəhdləri 1919-cu ilin yazında daha da gücləndi. Bölgədəki ingilis komandanlığının razılığı ilə 1919-cu ilin mart-iyul aylarında Naxçıvan bölgəsində erməni idarəçiliyi yaradıldı. Naxçıvan əhalisi bu qərara qəti etirazını bildirdi. İyulun 25-də Naxçıvan əhalisi erməni qoşunlarını əzərək onları qaçmağa məcbur etdi. Beləliklə, Naxçıvan bölgəsində «erməni idarəçiliyi» ləğv edildi.⁵

Paris sülh konfransında iştirak edən İran nümayəndə heyəti isə təqdim etdiyi memorandumda Bakı, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və İrəvanın ona verilməsini tələb edirdi. Müharibədə heç bir rolu olmayan İranın bu qəribə iddialarına konfrans heç bir reaksiya vermədi, üstəlik 1919-cu il 9 avqust tarixli ingilis-İran müqaviləsindən sonra onun nümayəndələri konfransdan

uzaqlaşdırıldı. 1920-ci il martın 21-də İran Azərbaycan dövlətini müstəqil dövlət kimi tanıyaraq onunla dostluq haqqında müqavilə imzaladı.⁷

Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Parisdə Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlalıyyətinin de-facto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. Yanvarın 14-də bu xəbər Bakıya çatdırıldı və parlament onu təntənəli şəkildə qeyd etdi. Millət vəkilləri və parlamentin iclasında iştirak edən xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələri istiqlal yolunda qurban getmiş Vətən oğullarının və Osmanlı əsgərlərinin xatirəsini yad etdilər. Bu hadisə münasibətilə ümumi amnistiya elan edildi.

Yanvarın 19-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstanın rəsmi nümayəndələri Paris sülh konfransı Ali Şurasının iclasına dəvət edildilər. Antanta Cənubi Qafqazın yeni dövlətlərini tanımaqla onları xarici təcavüzdən qorumaq üçün öz üzərinə öhdəliklər götürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfi ABŞ və Avropa dövlətlərindən alınması nəzərdə tutulan 100 parovoz, 2 min ədəd çən, 500 bağıl vaqon müqabilində 200 milyon pud ağ neft, eləcə də pambıq, yun, ipək, gön-dəri məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürdü.⁶

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-facto tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir müddət ərzində normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən, Osmanlı dövləti, Gürcüstan, Ararat (Ermənistan), İran, Belçika, Hollandiya, Yunanistan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və başqaları ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət öz fəaliyyəti dövründə «türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək» ideyası uğrunda mübarizə aparırdı. Hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə – 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycan dilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq, dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də əzrinədə aq rəngli aypara və sakkizguşlı ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli – yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. Avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdü bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də Hərbiyov nazirliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Dekabrın 25-də general Səmədğa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sülkeviç Baş qərargah rəisi təyin edildilər. 1919-cu ildə 25 min nəfərlik Milli ordu yaratmaq məqsədilə 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Ordunun yaradılması prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizamı ordunun 30 mini piyada, 10 mini isə süvari qoşun hissələrindən ibarət idi.⁸

1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislər şəhər limanının idarəçiliyini və hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə təhvil verdilər. İngilislərdən alınan gəmilər hesabına Xəzər donanması yaradıldı.

1919-cu il iyulun 21-də parlament «Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında» Əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul olunmuş «Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında» qanuna görə özü və ya valideynləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu.⁹

Xalq maarifi sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi, məktəblərdə rus tarixi əvəzinə ümumtürk tarixi tədris olunmağa başlandı, bütün məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi hesab olundu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin təsis olunması haqqında qərar qəbul olundu. Dərslər noyabrın 15-də başlandı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. 1919-cu ilin oktyabrında kişi və qadın həsində senzura ləğv olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müxtəlif regionlarda kişi və qadın seminarıyaları açıldı, dövlətin hesabına yüzə yaxın gənc azərbaycanlı ali təhsil almaq məqsədilə Avropanın universitetlərinə göndərildi. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi, oktyabrın 30-da ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr həmsərhəd ərazi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən mübahisəli torpaq sayılırdı. Azərbaycan Xalq edirdi.¹⁰

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan rəhbərliyi başa düşürdü ki, Sovet hökumətinin əsas məqsədi bu gənc respublikanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlalıyyətinə son qoymaqdır. AXC-nin Xarici İşlər Naziri F.Xoyski cavab notasında yazırdı ki, Denikinlə Sovet hökuməti arasındakı mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Rusiyanın daxili işinə qarışmaq niyyətində deyil. Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini bildirməkdən yan keçir və Azərbaycan hökumətinə Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırır. F.X.Xoyski isə notasında Azərbaycanın istiqlalıyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınmasını təkid edirdi. Çiçerin martın 7-də göndərdiyi növbəti nota baş aldatmaqdan və vaxt uzatmaqdan başqa bir şey deyildi. Getdikcə aydın olurdu ki, Rusiyanın bu hərəkətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. Sovet Rusiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əsl münasibətini V.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin hərbi-inqilab Şurasının üzvləri Smilqa və Orconikidzeyə göndərdiyi teleqram doğun əks etdirir: «Bakını zəbt etmək bizə olduqca və olduqca zəruridir, bütün səylərinizi buna verin».

Hələ 1918-ci ilin dekabrında bolşeviklər Bakıda ümumi siyasi tətillə keçirməyə nail oldular. Tətildə 25-dən çox müəssisənin 12 minə qədər fəhləsi iştirak edirdi. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər Bakıda ikinci dəfə tətillə keçirməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan bolşeviklərinin sosial bazasını əsasən qeyri-müsləman əhalisi təşkil edirdi. 1919-cu il aprelin 25-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cənub bölgəsində bolşeviklər tərəfindən qızışdırılan rus əhalisinin milli hökumətə qarşı qiyamı başlandı. Qiyamçılar bölgəni «Muğan Sovet Respublikası» elan etdilər. Avqustun əvvəlində qiyam hökumət qüvvələri tərəfindən yatırıldı.¹¹

Hökumətin torpaq islahatını yubartmasından bolşeviklər məharətlə istifadə etdilər. 1919-cu ilin əvvəllərində bir sıra qazalarda bolşeviklərin rəhbərliyi ilə kəndli çıxışları başlandı. Bunlardan ən güclüsü Gəncədə baş verdi. Bu çıxış 1919-cu ilin sentyabrında yatırıldı.

Bolşeviklər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gündəngünə genişləndirirdilər. 1920-ci ilin fevralında təsis edilmiş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkədə vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu təxribatçı quruma qatı millətçi A.Mikoyan başçılıq edirdi.⁴

Böhranı kəskinləşdirən amillərdən biri də Azərbaycanda, xüsusən, Bakıda olan Türkiyə kommunistləri və ittihadçılarının xalq arasında geniş nüfuzlarından istifadə edərək, rus ordusunun gələcək yürüşü xeyrinə təbliğat aparmaları idi. Türklər iddia edirdilər ki, güya Sovet Rusiyasının Qırmızı Ordusunun Osmanlı Türkiyəsində Kamal hərəkətinə köməyə tələsməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti rus ordusunu öz ərazisindən buraxmaq istəmir. Buna görə də türk kommunistləri yerli və xarici bolşeviklərlə birlikdə milli hökumətə qarşı mübarizə aparmağa məcburdurlar. 1920-ci ildə fevralın 11-12-də Bakıda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası təsis edildi. Bolşeviklər partiyasının faktiki rəhbəri Azərbaycan xalqının qatı düşməni A.Mikoyan idi. Partiya milli hökuməti yıxmaq, Sovet Azərbaycanı qurmaq üçün silahlı üsyan xəttini irəli sürdü.

Sovet Rusiyası Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdi. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin devirmək planlarını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalisinin qiyamı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı Ermənistanın müharibəsi bu planın tərkib hissəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun, demək olar ki, hamısı 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Qarabağ istiqamətində erməni qiyamçılarına qarşı vuruşurdu, ölkənin şimal sərhədləri isə müdafiəsiz qalmışdı.

Digər tərəfdən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Qərbdən gözlədiyi yardım gəlib çıxırmırdı.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində də Azərbaycan hökumətində birlik yox idi: xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xəttin, daxili işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski isə Azərbaycan bolşevikləri ilə danışığa girib onlara güzəştə getməyin tərəfdarı idi. M.H.Hacınskiyə görə Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər verməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlalını qorumaq mümkün idi.

1920-ci ilin martında hökumətin keçirdiyi konfransda M.H.Hacınskinin tərəfdarları qalib gəldilər, N.Yusifbəyli baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Yeni hökumətin təşkilatı M.H. Hacınskiyə tapşırıldı. Lakin M.H.Hacınski bu hökumətin təşkilinə tələsmirdi, az sonra M.H.Hacınskinin özü bolşeviklər partiyasına daxil oldu. Yeni hökumətin təşkilinin yubadılması onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Parlamentdə müxtəlif partiyalar arasında gedən mübarizə son həddə çatdı. Mövcud hakimiyyətə qarşı daim müxalifətdə olan və hökuməti devirməyə çalışan ittihadçılar Rusiya ilə hərbi ittifaqa girməyi tələb edirdilər, Azərbaycan bolşevikləri isə guya ölkədə qayda-qanun yaratmaq naminə hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət etməyə və XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etməyə çağırırdılar.¹²

1920-ci ilin apreldə Denikinün qoşunlarını məğlub edən XI rus ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də F.X.Xoyski Çiçerinə göndərdiyi notada rus ordusunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sərhəddində toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verilməsini tələb etdi. Lakin Çiçerin bu notaya heç bir əhəmiyyət vermədi. Həmin günlərdə A.Mikoyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı arasında XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etdilər. Qabaqcadan razılaşdırılmış plana görə rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bununla da dünya ictimaiyyətində belə bir rəy yaradılacağı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlanmamış – aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Sərhəd qüvvələrindən ibarət azsaylı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordu hissələri düşməne müqavimət göstərə bilmədi. Hərbi gəmilərin toplanı dənizdən parlament binasına tuşlandı.

XI ordunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hücumu ilə eyni vaxtda aprelin 27-də gündüz saat 12-də AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan parlamentinin fəaliyyəti həmin gün saat 20⁴⁵-də başa çatdı. Parlament aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxartdı:

1. Rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;
2. Azərbaycan istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;
3. Azərbaycan ordusu olduğu kimi saxlanacaq;
4. Azərbaycanın siyasi partiyaları üçün fəaliyyət azadlığı təmin olunacaq;
5. Keçmiş dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkiliəri təqib olunmayacaq, dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;
6. Azad şəraitdə toplaşacaq Azərbaycan Şuraları hakimiyyətin idarəçilik formalarını təyin edəcək.

Aprelin 29-da Azərbaycan İnkilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə Sovet Rusiyasına müraciət etdi. Halbuki, rus ordusu aprelin 27-də Azərbaycanın hüdədlərini daxilində idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətdən sonra süqut etdi.¹⁰

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrilərək yerində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

Aprel işğalı nəticəsində Şimali Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Bu rejim bütün varlığı özində Şərqdə ilk demokratik respublikanın bayrağını ucaldan qeyrətli soydaşlarımıza, onların haqq işinin davam etdirənlərə qarşı hər cür repressiyadan istifadə etdi. Lakin xalqın qəlbində yaşayan azadlıq atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsilədən-nəslə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi,

indiki Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası»nda bu tarixi amansızlığa verilən siyasi qiymət belə oldu: «1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana tacavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin».

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir, ən əziz, ən qiymətli sərvətimizdir, eyni zamanda bu XX əsrin əvvəlindən sonunadək xalqımızın qəlbində yaşayan azadlıq ideallarının uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir və bizim qarşımızda duran vəzifə dövlət müstəqilliyimizi qorumaqdan, əbədi etməkdən ibarətdir». Çünki müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onu qoruyub saxlamaq bundan da çətindir... Azərbaycan dövləti 25 ildən artıqdır ki, müstəqillik yolunda iri və geniş addımlarla irəliləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsgəndərov A. Azərbaycan həqiqətləri. B., 2012, səh. 86.
2. Həsənlı C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). B., 1993, səh.106.
3. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. B., 1999, səh.415.
4. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. B., 2003, səh. 58.
5. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. B., 2001, səh.146.
6. Nəsbizadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). B., 1996, səh.94.
7. Quliyev C. Azərbaycan dünyaya tanıdan Cümhuriyyət. B.,1998, səh.86.
8. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. B., 2001, səh.249.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabat). Cild II, B.,1998, səh. 439.
10. Azərbaycan tarixi 7 cildə. VII cild. B.,2003, səh. 309.
11. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu. B., 1996, səh. 49.
12. Azərbaycan tarixi 7 cildə. VII cild. B.,2003, səh. 2

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC, THE FIRST REPUBLIC IN THE MUSLIM EAST

Summary

The First World War and its resulting February bourgeois revolution overthrown the Romanovs dynasty, which over 300 years rules in Russia and oppressive peoples, who have fallen into tyranny and enslavement, have the opportunity to establish their own destiny. In addition, the military operations between Russia and the Ottoman Empire on the Caucasus front have grievously influenced economic, social and political life in Azerbaijan, and at the same time strengthened the national-democratic process, idea of autonomy, and ultimately, the inclination of independence strengthened, from the beginning of the century.

The article analyzes the features of the period of the creation of the Azerbaijan Democratic Republic, the legal aspects of this historical process and the activity of the Republic's creators. At the same time, the announcement of the 23-month activity of the Azerbaijan Democratic Republic, its interior and foreign policy and the implemented measures by them have been reflected in the article.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА- ПЕРВАЯ РЕСПУБЛИКА НА МУСУЛЬМАНСКОМ ВОСТОКЕ

Резюме

Февральская буржуазная революция, явившаяся следствием неудач Российской империи в ходе Первой мировой войны, привела к свержению правящей на протяжении трехсот лет династии Романовых. Народы, изнывавшие под имперским гнетом, получили право на самоопределение. В ходе Первой мировой войны основной ареной военных действий, между Российской и Османской империями, был Кавказский фронт. Это с одной стороны нанесло огромный ущерб экономике Азербай-

джана и ухудшило социально-политическое положение региона, с другой стороны эти же события привели к активизации национально-демократических процессов и появлению идеи об автономии, что в конечном итоге усилило тягу народа к своей независимости.

В статье анализируются особенности эпохи становления Азербайджанской Демократической Республики, правовые аспекты этого исторического процесса и деятельность основателей Республики. Кроме этого, объявление Азербайджанской Демократической Республики который существовал 23 месяца, внутренняя и внешняя политика и меры которые он осуществил нашли свое отражение он осуществил нашли свое отражение в этой статье.